

Változatok és változások a mai magyar nyelvben*

1. Ezt az esztendőt, 2009-et, azért tekintjük, azért tekinthetjük a Magyar nyelv évének, mert erre az évre esik a magyar nyelv és művelődés történetének több jeles évfordulója, kiemelten Kazinczy Ferenc születéséé is. Magam nemrég egy irodalmi folyóiratban tekintettem át az idei évfordulók szempontjából az elmúlt közel ötszáz évet Sylvester János Grammatikájának 470. évétől Benedek Elek születésének és az Erdélyi Múzeum-Egyesület létrejöttének 150 éves évfordulójáig (PÉNTEK 2009). Ebben az áttekintésben, némi erdélyi elfogultsággal, helyet kapott Apáczai Csere János (halálának van 350 éves évfordulója), Árva Bethlen Kata (Kazinczy születése évében 250 éve halt meg) és a hozzá tartozó Bod Péter, Kőrösi Csoma Sándor (225 éve született). Az a megtisztelő felkérés, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén a magyar nyelv mai állapotáról tartsak előadást, arra döbbsentett rá, hogy ennek az óhatatlanul múltba, nyelvtörténetibe forduló jelenkornak is évfordulója van. Húsz éves évfordulója van annak, hogy a magyar nyelv egészéről beszélhetünk, a magyar nyelv egészét vizsgálhatjuk, hogy a szakmai közösség is együtt lehet. És noha ennek megítéléséhez időbeli távlatra lesz szükség, kétségtelen, hogy a nyelvi változások dinamikája is jóval erőteljesebb volt ebben az időszakban, mint a korábbi évtizedekben, és az is kétségtelen, hogy tetten érhető benne „a nyelvtörténet jövőbe irányuló fejlődésvonala” (FÜLEI-SZÁNTÓ 1987: 135), azaz a korábbi tendenciák folytatása, némelyek fölgyorsulása, mások lassulása. Ennek a dinamikus változásnak egyik lényeges mozzanatát talán úgy lehetne leírni, hogy a m a g y a r nyelv közösség ebben az időben kommunikációs közösséggé is vált, kiszabadult korábbi elszigeteltségéből, elválasztó határai közül. Ennek a közös, gyakorlatilag mindenkit elérő magyar kommunikációnak fontos része a technikai jellegű tömegkommunikáció, a világháló és egyéb digitális eszközök elterjedése, a beszélők mobilitása, mozgása, a baráti és intézményes kapcsolatok, a szakmai, tudományos kapcsolatok és együttműködés. Néha az embernek az az érzése, hogy túlságosan is gyakran használjuk a *határ* szót, gyakran és néha indokolatlanul hivatkozunk rá, és nem vesszük észre, hogy a mentális *határ* erősebben van

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 105. közgyűlésén 2009. december 9-én.

meg bennünk, a gondolkodásunkban, esetleg szakmai véleményünkben is, mint a valóságban.

A nyelv és szakma dinamikáját az is jelzi, hogy szinte áttekinthetetlenül gazdag az ebben az időben megjelent, témánkra vonatkozó szakirodalom. Ha megszállott bibliográfus volnék, és jóval több idő állna rendelkezésemre, akkor sem vállalkozhatnék még a 2000 utáni publikációk áttekintésére sem. Más-más szemléletű, de mind igen színvonalas leírások, grammatikák jelentek meg a magyar nyelv rendszeréről (KESZLER szerk. 2000; KIEFER 2003, ebben: KONTRA 2003; KIEFER szerk. 2006; KÁDÁR 2007), 2003-ban látott napvilágot egy jóval korábbi országos szociolingvisztikai felmérés eredményeinek elemző bemutatása (KONTRA szerk. 2003). 1998 és 2000 között jelent meg önálló kötetekben három külső régió nyelvi helyzetének monografikus bemutatása egy közös Kárpát-medencei vizsgálat adatai alapján (CSERNICKSKÓ 1998; GÖNCZ 1999; LANSTYÁK 2000). Ugyanabban az évben, 2004-ben jelent meg É. KISS KATALIN könyve (Anyanyelvünk állapotáról) és BALÁZS GÉZA szerkesztésében, két kötetben „A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője” című tanulmánygyűjtemény. 2008-ban közös akadémiai kiadványban közölt fontos tanulmányt CSERNICKSKÓ ISTVÁN, LANSTYÁK ISTVÁN, PÉNTEK JÁNOS és SZILÁGYI N. SÁNDOR (FEDINEC szerk. 2008), ebben az évben pedig a Magyar Tudományban KISS JENŐ a tudományos nyelvek helyzetéről (KISS 2009)

A megjelent publikációkra általában (de nem kizárólag) az jellemző, hogy részben a tematikai megoszlásból vagy a kutatás jellegéből adódóan külön-külön közelítenek a külső régiók nyelvváltozataihoz vagy csak a magyarországihoz, és ebből akár az a téves következtetés is adódhat, hogy a magyarországi magyar nyelvváltozatnak lehet csak igazán a (belső) állapotáról írni, a külsőeknek pedig csak a „külső” állapotáról, azaz a helyzetéről. Ez nyilván téves következtetés volna, mert a magyar nyelv rendszerének a leírása természetesen az egész nyelvre vonatkozik (vagy arra kellene vonatkoznia), a magyar nyelv helyzete, külső állapota pedig – eltérő jelenségeivel és folyamataival – szintén vizsgálható egységes keretben.

2. A Kárpát-medencei magyar nyelvi közösség egy, a legutóbbi, 2001–2002-es népszámlálásokat összegező, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében 2006-ban megjelent kiadvány szerint 12 millió magyar anyanyelvű beszélőt számlál, 300 ezerrel többet, mint magyar nemzeti-ségűt (KOC SIS és mtsai. 2006). (További egymillióra becsülhető azok száma, akik a Kárpát-medencén kívül élnek.) A Kárpát-medencében még mindig a magyar a legtöbbször által beszélt nyelv: 40,8%. A 12 millió magyar anyanyelvű beszélő 79,5%-a Magyarországon él, további 12% (1 431 000) él Erdélyben, 4,6% (573 ezer) Szlovákiában, 2,4% (284 ezer) a Vajdaságban, 1,3% (159 ezer) Kárpátalján, 0,1% (11 ezer) Pannon-Horvátországban, 0,05% (6 500) Muravidéken és szintén 0,05% Órvidéken. Magyar anyanyelvűek alkotják Magyarország népességének 93,6%-át, az erdélyiek 20%-át, a szlovákiaiak 11%-át, Kárpátalja népességének 12,7%-át, a vajdaságiak 14%-át, Pannon-Horvátország népességének 0,4%-át, a muravidékiek 8%-át, az órvidékiek 2,5%-át (i. m. 30–1; utóbbi adatokat a 6. táblázat adatai alapján magam számítottam ki). Ezekből az adatokból látni lehet a széttöredezettséget

államiság tekintetében és a jelentős aránytalanságokat. Az erdélyi magyar anyanyelvűek, akik a történelem folyamán is külön nagy régiót alkottak, sőt külön államiságban éltek, két és félszer annyian vannak, mint a szlovákiaiak, ötször annyian, mint a vajdaságiak, kilencszer annyian, mint a kárpátaljaiak, a három kisrégió pedig 0,1%-nyi vagy annál is kevesebb Kárpát-medencei szinten.

3. É. KISS KATALIN néhány jól ismert, a szakirodalomban eltérő megítélésű hangtani, alaktani és mondattani változó vizsgálatára alapján a már említett könyvében arra a megnyugtató következtetésre jutott nyelvünk állapotára nézve, hogy „Semmilyen jel sem mutat a nyelv szerkezetének romlására” (É. KISS 2004: 72). Ezek a változások velejárói a nyelvtan állandó mozgásának. A „Kétnyelvűség a Kárpát-medencében” című kutatás keretében körültekintően kiválasztott adatközlőkkel végzett felmérés is azt mutatta, hogy a magyar nyelvi változók egy része egyetemes jellegű (pl. a *nákolás*), és vannak közöttük olyanok is, amelyek releváns eltérésű megoszlást mutatnak kétnyelvű területen. Ilyeneket bőven találunk mindhárom régiómonográfiában, valamint „A magyar nyelv kézikönyve” KONTRA MIKLÓS által írt fejezetében és SZILÁGYI N. SÁNDOR 2008-ban publikált tanulmányában. Ide tartoznak olyan változók, amelyek szintetikus – analitikus páruak, és ez utóbbiak gyakoribbak (lehetnek) kétnyelvű környezetben (*tagdíj – tagsági díj, labdázik – labdát játszik*); hasonlóképpen azok, amelyek foglalkozásnevek esetében a nemre való utalást is tartalmazzák; a többes számú alakok (esetleges) nagyobb gyakorisága más nyelvek környezetében, kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában stb. Legváltozatosabbak a lexikális változók, és érthetően ezek mutatják a leghatározottabb elkülönülést az újabbkori államnyelvi átvételek miatt.

Néha valószínűleg csak a peremrégiók (vagy csak az erdélyiek) konzervatívabb nyelvhasználata és a közelebbi nyelvjárási háttér okozza, hogy ott nagyobb gyakoriságú például az ikes igealakok használata, a tárgyas feltételes *-nök/-nök*, szintén a kiterjedtebb nyelvjárási háttérrel függ össze a *süksökölés, szukszükölés*, megőrződik például az *egyelőre* és az *egyenlőre* kettőssége a magyarországgal szemben, hogy archaikus igealakokat őriz a nyelvjárás (és a kétnyelvű környezet), hogy a szoros kommunikációs kapcsolatok ellenére nehezebben terjednek a peremrégiók felé a magyarországi nyelvi divatok (pl. *az egy dolog, hogy...; nem igazán; a magasságában* mint új divatú névutó stb.), az általános tegeződés, a durvább, vulgárisabb stílus. Vizsgálat nélkül nem mindig könnyű eligazodni újabb és újabb változók megoszlásán: biztosra vehető, hogy kontaktusváltozó a *sok egészséget! a jó egészséget!*-hez viszonyítva, hogy magyarországi a *tegye föl a kezét! az emelje föl a kezét!*-hez viszonyítva. Ezek a változók és a belőlük kibontakozó változatosság természetesnek tekinthető. „A művelt köznyelvi normával ütköző alakok nem »romlottak« vagy helytelenek, hanem olyan változatok, melyek a nyelvnek csupán valamely regionális vagy társadalmi változatában: valamely nyelvjárásban vagy valamely társadalmi réteg nyelvében nyertek polgárjogot” (É. KISS 2004: 72). Ez a megállapítás a kontaktusváltozók jelentős részére is érvényes.

4. A magyar, mint minden más nyelve is a világnak, folyamatosan érintkezett más nyelvekkel, kapcsolatba került velük, őrzi a történeti nyelvi kapcsolatok gazdagító, megtermékenyítő lenyomatait. Mindig voltak tehát más nyelvekkel érintkező felületei a magyar nyelvnek. Hosszú idő óta közvetlenül ez a szomszédos nyelveket jelenti: a román, a szerbet, a horvátot, a szlovént, a németet (nemcsak helyi nyelvként), a szlovákot és az ukránt (bizonyára az orosz és a ruszint is), helyi diaszpóra nyelvként a roma nyelvet (és a beást), jelenlegi, nem területi érintkezésben az angolt mint világnyelvet. Az érintkező nyelvek beszélőinek kisebb-nagyobb csoportjai az országhatár belső oldalán, Magyarországon is élnek. Ezek a határt is átfedő két nyelvű peremrégiók kontaktus zónák. Természetes körülmények között a nyelvi és a kulturális kapcsolatok zónái, az eltérő államiság és nemzeti ideológiák körülményei között azonban ütköző zónák, feszültség zónák is, egyik oldalon a nyelvi térvész (regresszió), másik oldalon a nyelvi térnyerés, térhódítás (expánzió) zónái.

Az egész régióknak és az utódállamoknak általánosan, magyar szempontból különösen kedvezőtlen XX. századbeli népmozgalmi folyamatait, amelyekkel a nyelvi folyamatok szorosan összefüggnek, jól dokumentálja az idevonatkozó szakirodalom: a migrációs és a természetes apadást, a népesség előregegedését, a nyelvhatár szűkülését és a magyar közösségek szórványosodását, a korábbi felekezeti arányok szintén kedvezőtlen változását, a gazdasági jellegű térvesztést, az iskolázottsági szint csökkenését stb. (KOC SIS és mtsai. 2006; CSERNICKÓ 1998; GÖNCZ 1999; LANSTYÁK 2000; PÉNTEK 1999).

Ezekről a folyamatokról lehet úgy gondolkodni, hogy semmi közük sincs magához a nyelvhez, és úgy is, hogy ezek a centrumtól, Budapesttől, Magyarországtól vagy akár személyesen tőlünk nagyon távol zajlanak. A nyelv mindenkori állapotát mégsem lehet úgy tekinteni, hogy az teljesen független volna a nyelvhasználatától és a nyelvbeszélőitől. Így mindhárom szinten, amelyen a térvésztség végbemege, okként vagy okozatként a nyelv, a nyelvhasználat is szerepel, és egyik sem olyan, hogy leszűkíthető volna „csak” a külső régiókra. Az első a humán szint: a demográfiai veszteség, amelynek van biológiai és migrációs komponense, de nem csekély mértékben van szerepe benne a nyelvcsereinek, az asszimilációnak. A biológiai reprodukció negatív mutatói mindenki számára jól ismertek. A migráció, az elvándorlás lehet befele irányuló is (a peremrégiókból az anyaországba), és lehet „kivándorlás” a magyar nyelvterületről (ez általános jelenség). A keleti külső régiókból az elvándorlás és a kivándorlás nem csupán gazdasági érdekből történhetik, hanem az intolerancia, a „megfélemlített anyanyelvhasználat” légköre miatt is. Statisztikailag kevésbé ragadható meg, térbeli kiterjedtségében és arányaiban mégis kimutatható a magyar népesség folyamatos nyelvcsereje és asszimilációja. Ennek nyelvkörnyezeti és attitűdbeli hátterét erdélyi vonatkozásban SZILÁGYI N. SÁNDOR elemezte részletesen (SZILÁGYI N. 2005).

A térvésztség földrajzi szintjén folyamatos a nyelvi határ szűkülése, a nyelvhatáron belül a szórványosodás, szórványközösségek megszűnése, egyre nehezebbé válik a nyelvmegtartás a nagyvárosi lakótelepek szórványjaiban, a peremek maradványszigetein vagy a peremen kívül, a moldvai magyarok körében (erről részlete-

sebben I. PÉNTEK 2005). Leginkább ezekben a nyelvi környezetekben zajlanak a nyelvcsere csöndes folyamatai, személyes vagy családi drámái. Mind a helyi, mind a nagy régiók közösségeiben az apadás és a szétszóródás következményeként számolni kell a beszélők olyan kritikus szintre csökkenő „tömegével” és arányával, amely kilátástalanná teszi a nyelvmegtartást, tárgytalanná az igényes nyelvi kultúra óhaját.

Szellemi és kommunikációs síkon térvésztesnek tekinthető a nyelvi funkciók sérülése, szűkülése, az, hogy a magyar nyelvnek az anyanyelvű beszélők szempontjából alapvető szerepeit kényszerítő okokból vagy más megfontolásból a környező államnyelvek vagy a világnyelv veszi át.

5. A korábbi évszázadoknak a nyelvi egységesülés irányába ható folyamatai és törekvései után, a XX. században a peremrégióknak más-más államiságba való kerülésével szétfejlődés indult el. Nem maga a nyelvi környezet változott meg egyik napról a másikra, hanem a magyar nyelv jogi státusa, bekövetkezett az államhatárok okozta elszigeteltség, amely már önmagában is szétfejlődést indíthat el, és megszűntek azok az alapvető oktatási, művelődési és tudományos intézmények, amelyek szintén feltételei a nyelv teljes szerepkörű használatának és áthagyományozásának. Ehhez járult aztán folyamatosan a demográfiai és a nyelvi környezet változása minden régióban. Nyelvileg mindezek következménye a korábbinál jóval intenzívebb államnyelvi hatás és a kétnyelvűsödés. A nyelvjárási régiók mellett, amelyeket szintén szétvágtak az államhatárok, az új határokhoz igazodó kontaktusváltozatok is kialakultak. Ezeknek olyan jellemzőik vannak a nyelvi változók szintjén, amelyek egyszerre földrajziak, nyelvkörnyezeti és társadalmiak.

Az elmúlt két évtizedben ezeknek a kontaktusváltozatoknak a megítélése körül folyt a legtöbb, gyakran indulatoktól fűtött vita. Nem volt egységes, és ma sem egységes ezeknek a változatoknak a megnevezése sem (magam leginkább a *kisebbségi nyelvváltozat*-ot használom), a szétfejlődés mértékének megítélése (mennyire teszi ez kérdéssé most vagy a jövőben a magyar nyelv egységét), és legkevésbé az, hogy miképpen kell ehhez viszonyulnia a nyelvművelésnek és a nyelvi tervezésnek. Különösen ez utóbbi osztja meg még ma is a szakmát. Néha úgy tűnhet, az egyik oldalon állnak azok a nyelvészek, főleg maguk is kisebbségiek, akik kutatóként és e nyelvváltozatok használóiként a magyar nyelv és a köznyelvi norma egysége ellen érvelnek, a másik oldalon pedig azok, akik az évszázadok során megteremtett nyelvi egység és a művelt köznyelv normájának a védelmezői. Mindenféle szakmai vitában – azon kívül, hogy elvárható a kölcsönös jóhiszeműség és tisztelet – az lehet a célravezető, ha miután felismertük a tényeket, el is ismerjük őket. Magam nem hiszek az „ideológiamentesség” ideológiájában, előítéletektől és emócióktól sem tudjuk mindig távol tartani magunkat, óvakodnunk kellene viszont az olyan szakmai „szenvédélytől”, amely éppen egymás megértését és az együttműködést nehezíti meg vagy teszi lehetetlenné.

A tények, a kutatások adatai azt igazolták, hogy a magyar nyelv megőrizte viszonylagos szervezeti egységét: „Szerencsére a magyar nyelv állami változatainak szétfejlődése csekély mértékű, a magyar *standard* állami változatai közötti eltérések csak egy-két szakregiszterben számottevőek” (LANSTYÁK

2000: 229); „a magyar nyelv egységének megbomlásától való félelemnek nincs, és még nagyon hosszú ideig nem is lesz semmi alapja” (SZILÁGYI N. 2008: 107). Nem arról van tehát szó, hogy bármilyen valószínűsége volna nagyobb történeti távlatban annak, hogy a magyar nyelv több nyelvvé osztódjék. A nyelv megtartásában, a beszélőknek a nyelvhez való ragaszkodásában nagyon sokat jelent saját nyelvváltozatuk presztízse, az a tudat, az az érzés, hogy az ő nyelvváltozatuk is része az egységes és közös magyar nyelvnek. Ez egyaránt vonatkozik azokra, akik a külső régiókban az ottani kontaktusváltozat, regionális köznyelv beszélői, és azokra is, akik a nyelvterület bármelyik részén a helyi nyelvjárást beszélnek. A kisebbségi beszélők számára szimbolikusan is fölértékelődik az anyanyelv, azonosságtudatuknak legfontosabb eleme, és ehhez föltétlenül társulnia kell a nyelvi otthonosság érzésének és tudatának is. Ezt a célt szolgálja a Termini Kutatóhálózat határtalanítási programja (l. LANSTYÁK 2008; a kutatóállomások létrejöttéről, működésének első időszakáról l. CSERNICKÓ–PAPP–PÉNTEK–SZABÓMIHÁLY 2005; az ezt követő időszakról: PÉNTEK 2008b). A viszonylagos egység fenntartásának van egy fontos feltétele, és ezt SZILÁGYI N. SÁNDOR így fogalmazta meg: „A mostani nyelvtörténeti korszakban [...] a magyar nyelv egységét csakis úgy lehet fenntartani, ha tudomásul vesszük, hogy magyarul beszélni többféleképpen is lehet, és ez így van rendjén. Ez nem azt jelenti, hogy már nem érvényes a »csak egy magyar nyelv van« tétele. De csak akkor maradhat az, ha úgy fogjuk fel, hogy ezen az egy magyar nyelven az emberek különbözőképpen beszélnek, helyzetüknek megfelelően” (SZILÁGYI N. 2008: 115).

Vannak jelzések, amelyek arra figyelmeztetnek, hogy a nyelvi szétfejlődésnek nemcsak a nagy régiókat érintő tünetei vannak. PUSZTAI FERENC hívta föl a figyelmet arra, hogy a nyelv belső változatai is távolodnak egymástól: a standard és a szubstandard változatok általában, a szaknyelvek és a köznyelv különösképpen: „Az idetartozó nyelvi tények és tendenciák részben a posztmodern irányzat (vagy inkább irányzatok) alkotásaiban, részben a szaknyelvek, különösen az informatika, a számítástechnika körében mutatkoznak meg” (PUSZTAI 1999: 95). Ez is olyan felismerés, amelynek ösztönöznie és befolyásolnia kell mind a nyelvi korszerűsítést, mind általában a belső konvergenciát.

6. Az elmúlt időszakban végzett vizsgálatok, felmérések nem a kisebbségi változatok vézes szétfejlődését igazolták tehát, hanem sokkal inkább a leépülésre, a funkcionális térvesztésre hívták föl a figyelmet. Mindez elsősorban a magyar nyelv jogilag alárendelt státusának a következménye. Ez az alárendeltség többek között azzal jár, hogy explicit vagy implicit jogi szabályozással korlátozzák a nyelv használatát. Az, hogy a korlátozás miatt a nyelv fontos színterekről és funkciókból szorul ki, és adja át a helyét a domináns államnyelvnek, az azokhoz a funkciókhoz kapcsolódó nyelvi regiszterek leépülését eredményezi. A leépülésnek az is alapvető oka, hogy „Magyarországon kívül egyik országban sincs teljes körű és minden szintű anyanyelvű oktatás, ez az intézmény nem biztosítja teljesen a magyar szakkifejezések elsajátításának lehetőségét, sem a különböző szakmák, sem a tudományok terén” (SZILÁGYI N. 2008: 114). A jogi korlátozásnak nyelvi korlátozottság, nyelvi hiány lesz a következménye.

nye. Ez a nyelvi hiány egyébként a legfőbb oka a lexikális átvételeknek is. „Ami a kisebbségi helyzetben élő kétnyelvű beszélőkre, sőt magára az általuk használt anyanyelvre nézve valóban veszélyt jelent, az a kisebbségi helyzetből fakadó, sokszor a többségi hatalom nyelvviszasszorító, lingvicista politikája által is gerjesztett nagyfokú *nyelvi* hiány, ill. ennek szélsőséges változata, a nyelvcserehelyzetben jelentkező *nyelvreépülés*” (LANSTYÁK 2000: 229). Ez a hiányzó vagy csak töredékesen meglévő szint pedig éppen a közéleti-szakmai szint. É. KISS KATALIN 2004-ben jelezte: „Fennáll a veszély, hogy amikor a törvényi lehetőségek majd tágabbra nyitják az anyanyelvhasználat körét, a magyarság a megfelelő nyelvváltozatok nem-ismerete miatt nem fog tudni élni a lehetőségekkel” (2004: 124). Közben a nyelvi jogok köre Erdélyben például kétségtelenül bővült, látványos intézményesülés is végbement az oktatás, a szakmai és tudományos élet területén, és most valóban ott tartunk, hogy a nyelvi korlátozottság az akadály a például az anyanyelvű szakoktatásnak, a magyar nyelv hivatali használatának, némely szakokon a színvonalas felsőfokú oktatásnak stb. Ezek a közösség egészére kiterjedő közigazgatási és szaknyelvi hiányok csak tudatos nyelvi tervezéssel orvosolhatók (ilyen célú korpusztervezés folyik egyébként most mindegyik külső régióban).

A nyelvek belső piacán a kisebbségi nyelvek már közel száz éve egyenlőtlen versenyben vannak az államnyelvekkel, és ennek következményeivel kell szembeülniük a kisebbségi közösségeknek. Ehhez járul most az, hogy a nyelvek piaca is nemzetközivé vált, globalizálódott. Ezen a piacon a magyar nyelv egészének kell bizonyítania versenyképességét, teljesítőképességét. A magyar nyelvnek megvan ez a teljesítőképessége. Ezt viszont, mint KISS JENŐ írja a Magyar Tudományban megjelent tanulmányában, a magyar nyelvközösség csak úgy tudja megőrizni, „Ha saját belső piacán megtartja, biztosítja teljes körű használatát azzal, hogy tagjai a társadalmi élet minden szintjén és színterén használják” (KISS 2009: 69). A közösség tudós tagjairól van szó elsősorban, akik a tudományos versenyben a világnyelv használóiként kétnyelvűek. Ezen a szinten mindnyájunknak szól a figyelmeztetés: „A kétnyelvű közösségek is addig őrzik meg eredeti nyelvüket, amíg az [...] értéktulajdonítás miatt értelmét látják nyelvük használatának. Ha az értelmiségben ez nincs meg az anyanyelvvvel szemben, akkor csökken az anyanyelvi tudományművelés esélye, s ha az nincs, akkor a nyelv megfosztódik fontos tekintélyt adó lehetőségétől, versenyképességének nélkülözhetetlen feltételétől” (2009: 72). KISS JENŐ az értelmiségi elit felelősségére figyelmeztet. Ebben a körben is különös felelősségük van a nyelvészeknek, intézményként pedig az Akadémiának, amelynek kezdeti feladata az volt, hogy összekapcsolja a nyelvet, a nemzetet és a tudományokat. Most az a feladata, hogy egyben tartsa őket.

7. Noha vannak, akik ezt kétségbe vonják, tagadhatatlan, hogy a nyelv nem csupán kommunikációs eszköz, nem csupán technika, és így az értéke sem szűkíthető le a piaci, azaz használati értékére. Minden nyelvnek vannak többletértékei, de ezek az értékek elsősorban vagy kizárólag az anyanyelvhez kapcsolódnak, az anyanyelvi beszélő számára fontosak. Ilyen többletérték a kulturális érték, amely az adott nyelven megőrzött és a mai élő kultúrával, irodalommal kapcsolódik össze, ilyen lehet a hitélet

anyanyelvisége, az egyházak anyanyelvhasználatára. A külső régiók magyar anyanyelvű közösségeiben legfontosabb azonban az a szimbolikus érték, amely abból fakad, hogy önazonosságuknak legfontosabb tényezője éppen a magyar nyelv. Ennek a nyelv szempontjából kedvező attitűdnek a kialakulásában, a nyelv szimbolikus felmagasztosulásában bizonyára egyaránt szerepe van a XX. századi folyamatos alárendeltségnek és veszélyeztetettségnek, de a történelmi tapasztalatnak és mítosznak is, s főleg annak a nyilvánvaló ténynek, hogy nincs is más közös jellemzője az együvé tartozásnak. A vizsgálatok szerint az anyaországiak jóval közömbösebb identitásában kisebb szerepe van a nyelvnek (l. KOCSIS és mtsai. 2006: 30–1), mint a kisebbségek védekező identitásában, de a tények alapján az is nyilvánvaló, hogy a szimbolikus érték a külső régiókban sincs teljesen összhangban azokkal a pragmatikus döntésekkel, amelyek a nyelv-választásban az államnyelvet részesítik előnyben. A tannyelv-választás az egyik ilyen releváns próbája az anyanyelv igazi értékelésének, és a statisztikai adatok szerint egyre többen választják az államnyelvet az oktatás nyelveként, a kétnyelvűségben is erősítve ezzel a másodnyelv fölényét.

Nem hanyagolható el az a használati értéken messze túlmutató többletérték, nyelvi minta sem, amelyet a szépirodalom, a színház, az egyházi nyelvhasználat hordoz és közvetít. A Kárpát-medencében is érvényes természetesen az a világjelenség, hogy az olvasás, a könyv iránti igény háttérbe szorult, a színháznak is megváltozott a helyzete, csökkent a szerepük az átalakuló világban. Személyes vagy közösségi elszigeteltségben azonban éppen a könyv jelentheti a nyelvvel való bensőséges kapcsolatot, a nyelv gyakorlását, a nyelvi tudás naponkénti felfrissítését. Egy olvasásszociológiai felmérés megállapítása szerint „*A kisebbségi helyzet az ízlés terén is erősen felértékeli a kulturális tradíciók, a klasszikus irodalmi értékek szerepét*” (GEREBEN 1999: 209); „*az esztétikailag értékesebb ízléskategóriák aránya – minden régió esetén – szórvány-szituációban magasabb*” (1999: 211; kiemelés az eredetiben). Ez a helyzet minden tekintetben biztató, hiszen éppen a szórványokban a legfontosabb az a folyamatos nyelvi inspiráció, minta és bátorítás, amelyet a szépirodalom képvisel. Ahhoz azonban, hogy az irodalomnak bármilyen hatása legyen, fontos a nyelvismeret, az írni-olvasni tudás, a nyelvvesztés generációs folyamatában azonban ez a feltétel gyakran hiányzik. Nem hanyagolható el az a szerep sem, amelyet az élő irodalom alkotói jelenlétükkel, műveikkel, véleményükkel betöltenek. Az íróknak, költőknek nagy tekintélyük van, és viszonylag általánosnak tekinthető az az írói attitűd is, amely a nyelvre nemcsak úgy tekint, mint anyagra, amelyből a vers vagy a prózai mű – KÁNYÁDI SÁNDOR szavával: mint szobor – kikerekedik, hanem mint az alkotást ösztönző ihletforrásra, közös éltető és megtartó elemre.

8. A jelen és a jövő szempontjából is fontos és biztató, hogy a részben folytonos kedvezőtlen folyamatok ellenére a magyar nyelv megőrizte egységét, kölcsönös érthetőségét. Ma is vannak természetes társadalmi és táji változatai, vannak műveltségi, használati és stílári szintjei, szaknyelvi regiszterei, amelyek mind hozzátartoznak gazdagságához, funkcionális teljességéhez. Fontosak a hagyományba visszanyúló és a regionális nyelvi tartalékok, a nagy nyelvi tömbök megléte a külső

régiókban is, az erdélyi és a többi régióknak a magyar irodalom egészét gazdagító irodalmi értékei. Az elmúlt két évtizedben a külső régiókban is jelentős mértékben gyarapodtak a nyelvhasználat alkalmi és szinterei: a létrejött magyar intézmények a közéleti, az intellektuális, a szakmai nyelvhasználat lehetőségeit teremtették meg, a média erősítette mind a belső, mind a nemzeti kapcsolatokat. A magyar nyelv közös, művelt változatai gyakorlatilag mindenki számára elérhetőkké váltak.

Kulcsszók: egyetemes változók, kontaktusváltozók, kontaktusváltozatok, természetes változatosság, nyelvi regresszió (térvésztes), szétfejlődés, nyelvreépülés, használati érték, szimbolikus érték, többletérték.

A hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA szerk. 2004. A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I–II. MTA Társadalomkutató Központ, Bp.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN 1998. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN 2008. Nyelv és azonosságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben. In: FEDINEC szerk. 2008: 153–72.
- CSERNICSKÓ ISTVÁN – PAPP GYÖRGY – PÉNTÉK JÁNOS – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2005. A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól. Magyar Nyelv 105–13.
- É. KISS KATALIN 2004. Anyanyelvünk állapotáról. Osiris Kiadó, Bp.
- FEDINEC CSILLA szerk. 2008. Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban. Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Bp.
- FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE 1987. Dinamikus nyelvművelés. Magyar Nyelvőr 129–37.
- GEREBEN FERENC 1999. Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.
- GÖNCZ LAJOS 1999. A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Újvidék.
- KÁDÁR EDIT 2007. Alaktan és szófajtan. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- KIEFER FERENC szerk. 2003. A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KIEFER FERENC főszerk. 2006. Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KISS JENŐ 2009. A tudományos nyelvek, az anyanyelv és az értelmiségi elit. Magyar Tudomány 170: 67–74.
- KOCSIS KÁROLY – BOTTLIK JÓZSEF – TÁTRAI PATRIK 2006. Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989–2002). Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Bp.
- KONTRA MIKLÓS 2003. A határon túli magyar nyelvváltozatok. In: KIEFER szerk. 2003: 301–21.
- KONTRA MIKLÓS szerk. 2003. Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Osiris Kiadó, Bp.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2000. A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.–Pozsony.

- LANSTYÁK ISTVÁN 2008. A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után. In: FEDINEC szerk. 2008: 118–35.
- PÉNTEK JÁNOS 1999. A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Bp.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában. Magyar Nyelv 406–13.
- PÉNTEK JÁNOS 2008a. A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. In: FEDINEC szerk. 2008: 136–52.
- PÉNTEK JÁNOS 2008b. Termini: magyar nyelvészeti kutatóállomások hálózata a Kárpát-medencében. Kisebbségkutatás 17: 699–722.
- PÉNTEK JÁNOS 2009. Évfordulók a Magyar nyelv évében. Magyar Napló 10: 27–31.
- PUSZTAI FERENC 1999. Magyarul és magyarul. In: GLATZ FERENC szerk., A magyar nyelv az informatika korában. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 91–8.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2005. Asszimilációs folyamatok a romániai magyarság körében. In: PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA szerk., Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 24–94.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: FEDINEC szerk. 2008: 105–17.

PÉNTEK JÁNOS

Variability and change in Present-day Hungarian

The interaction of language varieties and linguistic registers, as well as language change itself, have definitely become more dynamic in the past two decades. The most important ingredient of those developments is the fact that communication in Hungarian had ceased to have to surmount obstacles in covering the whole of the Hungarian linguistic community of the Carpathian Basin, amounting to 12 million speakers. Contact varieties, that is, the varieties of Hungarian used by the two and a half million native Hungarian speakers living outside the borders of Hungary, are a natural consequence of being used in a bilingual environment. These bilingual peripheral regions, covering both sides of the borders concerned, are zones of linguistic and cultural contact, but also zones of conflict: zones of linguistic regression on the one hand, and zones of linguistic expansion on the other. In such a situation, linguistic research finds divergence at the level of variables, and functional attrition at the level of language varieties. Divergence is not as pronounced as to cast doubts on the relative unity of Hungarian; but the attrition of important registers of language use reduces the pragmatic/communicative value of the given language in the given community to a significant extent.

Keywords: universal variables, contact variables, contact varieties, natural variability, linguistic regression, divergence, language attrition, pragmatic value, symbolic value, value added.

JÁNOS PÉNTEK